

Wat werkt bij scheiding?

Deniz Ince

www.nji.nl

Maart 2013

Wanneer ouders gaan scheiden breekt voor alle kinderen een moeilijke periode met veel veranderingen aan. Ook ouders moeten op verschillende terreinen veel regelen: op emotioneel, relationeel, pedagogisch, materieel/financieel en/of juridisch gebied.

Kinderen van gescheiden ouders kunnen, wanneer ze blootgesteld zijn aan bepaalde risicofactoren, op de langere termijn diverse psychosociale problemen vertonen. Voorbeelden van problemen zijn slechtere schoolprestaties, meer externaliserende en internaliserende problemen. Met name kinderen die blootgesteld zijn aan langdurige en frequente conflicten tussen ouders lopen een verhoogd risico.

Om zoveel mogelijk risico's te beperken en problemen bij kinderen te voorkomen zijn in de laatste decennia diverse interventies ontwikkeld. Dit document geeft een overzicht van wat bekend is over de effectiviteit van deze interventies. In onderzoeksliteratuur wordt onderscheid gemaakt in drie typen interventies voor gezinnen in scheiding. 1) Groepsgerichte interventies voor kinderen, 2) groepsgerichte interventies voor ouders, en 3) mediation. De eerste twee typen interventies zijn vooral gericht op het voorkomen en of verminderen van problemen bij de kinderen. Mediation is gericht op het komen tot afspraken over allerlei zaken die te maken hebben met de scheiding.

Onderzoek naar de effecten van interventies voor gezinnen in scheiding is in beperkte mate aanwezig, is in veel gevallen oud en kent vaak methodologische beperkingen. Op basis van de beschikbare gegevens kan met voorzichtigheid gesteld worden dat kortdurende, gestructureerde groepsgerichte interventies voor kinderen in de basisschoolleeftijd behulpzaam kunnen zijn bij het omgaan met problemen rondom de scheiding. Groepsgerichte interventies voor ouders kunnen effectief zijn wanneer ze er in slagen het opvoedend handelen van de ouders te verbeteren. Mediation kan helpen om de verstandhouding tussen ouders te verbeteren en hun begrip voor de behoeftes van het kind te vergroten.

Onderstaande tekst is gebaseerd op een literatuursearch binnen verschillende internationale databases. Zo is onder meer gezocht in PsycINFO, Cochrane Library en Google-scholar met zoektermen als 'divorce' gecombineerd met 'effect' en/of 'interventions', 'mediation', 'parent education', 'parent training', 'group work', 'child-centred interventions'. Er is hoofdzakelijk gezocht naar systematische reviews en meta-analyses. Een systematische review is een overzicht waarin studies naar eenzelfde thema systematisch worden verzameld en besproken. In een meta-analyse worden de resultaten van een aantal vergelijkbare studies gebundeld en worden door middel van statistische analyses de effecten van een bepaalde type interventie berekend. Hierdoor wordt het mogelijk om met een grotere betrouwbaarheid een uitspraak te doen over het effect van een interventie (van Driel, 2003).

Dit artikel is gericht op de effecten van scheiding op kinderen, risicofactoren die een bijdrage leveren aan een problematische verwerking van de scheiding en werkzaamheid van interventies om de nadelige gevolgen van scheiding bij kinderen zoveel mogelijk te beperken.

In de volgende paragrafen wordt eerst ingegaan op onderzoek naar de gevolgen van scheiding voor kinderen en de mogelijke risicofactoren voor een problematische ontwikkeling van kinderen na de scheiding. Vervolgens worden de verschillende typen interventies voor ouders en kinderen uiteengezet en de effecten ervan in kaart gebracht. Daarna wordt bekeken welke factoren van invloed zijn op de effecten van interventies en wordt stilgestaan bij specifieke interventies voor kinderen die een echtscheiding van hun ouders meemaken. Het stuk wordt afgesloten met een conclusies waarin staat samengevat wat we weten over de effectiviteit van interventies voor ouders en kinderen die een scheiding meemaken.

Dit document is onderdeel van het themadossier ‘ Scheiding’. Het gehele dossier vindt u op www.nji.nl

Risicofactoren en mogelijke gevolgen van scheiding voor kinderen

Gevolgen van scheiding

Hoewel onderzoek aantoont dat kinderen die een scheiding meemaken een verhoogd risico hebben op het ontwikkelen van problemen (Amato & Keith, 1991; Grych & Fincham, 1992; Amato, 2001; Macie & Stolberg, 2003; Kline, Pruett, Williams, Insabella & Little, 2003 In: Sigal e.a. 2011), laat onderzoek ook zien dat deze problemen niet onontkoombaar zijn. Hoewel een scheiding grote veranderingen met zich meebrengt voor een kind, en sommige kinderen ernstige en langdurige problemen ontwikkelen, zijn veel kinderen in staat zich aan de scheiding aan te passen.

Kinderen die een ouderlijke scheiding meemaken blijken vooral in de eerste twee jaar na de scheiding verschillende ‘aanpassingsproblemen’ te vertonen. Externaliserende problemen, zoals agressie en gedragsproblemen blijken uit onderzoek meer voor te komen bij scheidingskinderen dan bij kinderen uit intacte gezinnen. Bij zowel jongens en meisjes doen deze problemen zich vooral in het eerste jaar na de scheiding voor (Camara & Resnick, 1988; Felner, Stolberg & Cowen, 1975; Peterson & Zill, 1986 In: Grych & Fincham, 1992). Bij jongens lijken ze echter langer te duren. In de periode direct na de scheiding blijken kinderen daarnaast vaak angst, verdriet, boosheid verminderde concentratie op school en slaapproblemen te vertonen (o.a. Forehand e.a., 1990, Hetherington e.a., 1989 In: Grych & Fincham, 1992)). Longitudinale studies laten echter zien dat deze problemen in veel gevallen met de tijd afnemen (bijv. Guidubaldi e.a., 1987, Hetherington, Cox & Cox, 1985 In: Grych & Fincham, 1992). Hoewel bij de meeste kinderen de problemen afnemen is er een kleiner groep die op de langere termijn gedrags- en emotionele problemen blijft vertonen.

Amato herhaalde in 2001 zijn meta-analyse uit 1991 naar de effecten van scheiding op kinderen. In 2001 zijn 67 studies, die tussen 1990 en 1999 zijn uitgevoerd, betrokken bij het onderzoek. Daarbij zijn kinderen uit intacte gezinnen vergeleken met kinderen uit gescheiden gezinnen. Er is gekeken naar de effecten van scheiding op schoolprestaties, gedrag, psychologische aanpassing, zelfconcept en sociale relaties. Op alle variabelen scoren scheidingskinderen significant lager dan kinderen uit intacte gezinnen. Vergeleken met kinderen uit intacte gezinnen vertonen scheidingskinderen op de middellange termijn meer externaliserende problemen, zoals agressief gedrag, vandalisme en bij oudere kinderen delinquent gedrag en middelengebruik, meer internaliserende problemen, problemen in vriendschapsrelaties, een zwakkere band met ouders en meer problemen op school (Amato & Keith, 1991; Amato, 2001).

Gevolgen van scheiding op de langere termijn (jong volwassenheid) zijn: een lager eindniveau van de opleiding, minder inkomen, een grotere risico op depressie, een zwakkere band met de ouders en een grotere scheidingsrisico (Amato & Keith, 1991; Emery, 1999 In: Kelly, 2000).

Risicofactoren voor een problematische ontwikkeling

De mate waarin kinderen op de langere termijn problemen hebben hangt af van een aantal factoren. Het blijkt dat het niet zo zeer de scheiding zelf is die tot langdurige problemen kan leiden maar dat vooral gebeurtenissen die daaraan vooraf gaan en die daarop volgen van belang zijn (Kelly, 2000).

Chronische ouderlijke conflicten, zowel in intacte als in gescheiden gezinnen, vormen de belangrijkste risicofactor voor kinderen. Wanneer kinderen blootgesteld zijn aan langdurige en frequente conflicten tussen hun ouders vertonen ze als jong volwassenen vaker depressies en andere psychische stoornissen vergeleken met kinderen die hier niet aan blootgesteld zijn (Amato & Keith, 1991; Zill e.a. 1993 In: Kelly, 2000). Daarbij zijn de intensiteit en frequentie van de conflicten, de manier waarop conflicten worden opgelost en aanwezigheid van beschermende factoren (zoals een goede relatie met minstens één van de ouders, ouderlijke warmte en steun van broers en zussen) om de nadelige effecten hiervan te voorkomen de belangrijkste voorspellers van eventuele problemen bij de kinderen (o.a. Cummings & Davies, 1994; Dadds e.a., 1999, Buehler e.a. 1998, Emery, 1999 In: Kelly, 2000).

Daarnaast zijn andere risicofactoren die bij kunnen dragen aan mogelijke problemen bij kinderen: veel bijkomende veranderingen, een niet goed functionerende inwonende ouder, financiële achteruitgang en het niet nakomen van afspraken tussen de ouders (Spruijt, 2010).

Interventies voor kinderen van echtscheiding

In het buitenland zijn diverse interventies ontwikkeld om de nadelige gevolgen van scheiding bij kinderen te beperken. Er zijn drie typen interventies te onderscheiden. De meest voorkomende zijn groepsgerichte interventies voor kinderen en groepsgerichte interventies voor ouders. Deze interventies zijn vooral gericht op het bieden van sociale steun, het vergroten van coping vaardigheden van de deelnemers en psycho-educatie. Daarnaast bestaat er een derde type, namelijk mediation (bemiddeling). Mediation verschilt van de andere typen interventies doordat onderliggende emotionele problemen die ten grondslag liggen aan de scheiding niet worden aangepakt en het niet primair gericht is op het voorkomen of verminderen van problemen bij de kinderen. Het primaire doel is dat ouders, in aanwezigheid van een bemiddelaar, door te onderhandelen afspraken maken over allerlei zaken die met de scheiding te maken hebben, waaronder een goede (omgang)regeling of ouderschapsplan. Of goede afspraken tussen ouders, vooral daar waar hooglopende conflicten aanwezig zijn, ook leiden tot minder problemen bij kinderen is de vraag (Grych & Fincham, 1992).

Naar de effecten van interventies die de nadelige gevolgen van scheiding op kinderen willen voorkomen of verminderen is een beperkt aantal studies verricht. Eén meta-analyse (Stathakos & Roehrl, 2003) gaat in op de algemene effecten van interventies voor scheidings kinderen zonder onderscheid te maken in type interventie. Daarnaast is er een beperkt aantal studies naar eerder genoemde typen interventies gericht op een specifieke doelgroep (ouders of kinderen). Hierbij gaat het om onderzoek naar groepsgerichte interventies voor kinderen, groepsgerichte interventies voor ouders en onderzoek naar de effecten van mediation.

Algemene effecten

Stathakos & Roehrl (2003) voerden een meta-analyse uit naar de effectiviteit van interventies die de problemen die verband houden met de scheiding willen verminderen en of het welzijn van zogenaamde scheidingskinderen willen bevorderen..²³ Studies (N=1615) waren meegenomen in deze studie. Het merendeel betrof interventies voor kinderen; een klein aantal was oudergericht. De gemiddelde effectgrootte¹ van de onderzochte interventies was $d=.43$. De beste resultaten werden verkregen wanneer een interventie binnen de eerste twee jaar na de scheiding plaatsvond ($d=0.99$); werd uitgevoerd bij kinderen in de leeftijd van 9-12 jaar ($d=0.50$); uit niet meer dan 10 bijeenkomsten bestond ($d=0.66$); of een gemiddelde duur van 60-75 minuten had per bijeenkomst ($d=0.61$). De groepsgrootte was niet van grote invloed op de resultaten, hoewel middelgrote groepen iets betere resultaten lieten zien dan kleine groepen. Behalve het tijdstip van interventie, aantal bijeenkomsten en duur van de bijeenkomsten, bleek ook de kwaliteiten van de groepsleider van

¹ De effectgrootte is een statistische maat dat aangeeft hoe sterk het gemeten effect van een interventie is.

belang te zijn. Uitgebreide training van groepsleiders draagt bij aan de positieve effecten van een interventie.

7 Studies rapporteren de effecten op de langere termijn (gemiddeld 8 maanden na afloop). De resultaten van de interventies bleven stabiel. Positieve effecten zijn gevonden op angst ($d=0,61$), schoolgedrag en prestaties ($d=0,33$) en attitude t.a.v..de scheiding ($d=0,52$). Op depressie hadden de interventies het minst effect ($d=0,14$).

Op grond van deze studie is het niet mogelijk aan te geven welke inhoudelijke componenten van de interventies bijdragen aan de werkzaamheid van de interventies. Ook blijft de vraag of kindgerichte interventies of oudergerichte interventies meer effect hebben onbeantwoord. De onderzoekers stellen dat hiervoor meer onderzoek nodig is.

Effecten van kindgerichte interventies

De meeste interventies om kinderen die bij een scheiding betrokken zijn te helpen, zijn direct gericht op de kinderen zelf.

Over het algemeen willen kindgerichte interventies kinderen helpen bij het omgaan met negatieve gevoelens over de scheiding, hen helpen omgaan met praktische problemen en misconcepties over scheiding helpen wegnemen.

Kenmerken

Er is een aantal gemeenschappelijke kenmerken van deze interventies te onderscheiden: ze zijn over het algemeen afgebakend in de tijd, worden in kleine groepen (4-10 kinderen) uitgevoerd en vinden meestal op school plaats.

Een groepssetting heeft een aantal voordelen ten opzichte van een individueel gerichte benadering (Grych & Ficham, 1992; Rose, 2009). Ten eerste, gegeven de prevalentie van scheiding, hebben veel scholen en welzijnsorganisaties te maken met kinderen die baat kunnen hebben bij hulp. Het in groepsverband werken met kinderen is een efficiënte manier om middelen in te zetten. Ten tweede is scheiding een risicovolle transitie voor kinderen. Groepswerk normaliseert deze ervaring en biedt ondersteuning aan de kinderen die het nodig hebben. Ten derde, brengt scheiding een aantal moeilijk bespreekbare onderwerpen voor kinderen met zich mee. Kinderen praten makkelijker in aanwezigheid van lotgenoten dan in een één op één situatie met een hulpverlener.

De interventies die op school plaatsvinden hebben over het algemeen vergelijkbare doelen en strategieën. Ze zijn zowel educatief als therapeutisch van aard. Doelen zijn veelal: het verhelderen van verwarrende en pijnlijke zaken rondom de scheiding; het bieden van een veilige omgeving om moeilijke zaken te verwerken, om vaardigheden te ontwikkelen om om te gaan met negatieve gevoelens en moeilijke gezinsomstandigheden, en om de ouder-kind communicatie te verbeteren. Hoewel de gehanteerde technieken kunnen verschillen bestaan ze veelal uit rollenspellen, gebruik van audiovisuele materialen, verhalen vertellen, oefeningen om sociale problemen op te lossen en tekenen. Behalve de voordelen van groepswerk heeft het op school aanbieden van interventies als bijkomend voordeel dat veel kinderen er van kunnen profiteren; ook de kinderen die anders niet bereikt zouden worden (bijvoorbeeld kinderen uit gezinnen met een laag inkomen). Ook is school voor kinderen een vertrouwde omgeving en biedt het hen een natuurlijke steunnetwerk van leerkrachten en vrienden.

Effectiviteit van groepsgerichte interventies

Rose (2009) heeft in een overzichtsstudie de uitkomsten van onderzoek naar de effectiviteit van groepsgerichte programma's voor scheidingskinderen die binnen scholen worden uitgevoerd, in kaart gebracht. De studie wijst uit dat gerichte korte-termijn groepsgerichte programma's matige effecten laten zien op kinderen.

Rose verwijst naar twee meta-analyses die uitgevoerd zijn naar de effectiviteit van groepswork met kinderen. In de meta-analyse van Durlak & Wells (1997) werden de uitkomsten van 7 interventies met elkaar vergeleken. Hieruit bleek dat kortdurende interventies (10 bijeenkomsten of minder) kinderen kunnen helpen in het omgaan met een scheiding. Ook de eerder besproken meta-analyse van Stathakos & Roehrlé (2003) kwam tot deze conclusie.

Effectieve interventies zijn volgens Rose kortdurend, gestructureerd en richten zich op het bereiken van de kinderen; met hen in gesprek gaan over belangrijke zaken die te maken hebben met scheiding; ondersteuning bieden; vergroten van vaardigheden en het bevorderen van de geestelijke gezondheid van de kinderen. Hoewel de resultaten bescheiden zijn, zijn er wel aanwijzingen dat groepswork zinvol is.

De bescheiden resultaten hebben te maken met methodologische beperkingen van de onderzoeken. Zo maken sommige studies gebruik van een voor- en nameting zonder controle groep, is de nauwgezetheid van de uitvoering (programma integriteit) niet in alle gevallen nagegaan, ligt de nadruk vaak op psychopathologie en niet op 'coping' en adaptatie van de kinderen. Tot slot geven de studies geen inzicht in welke kinderen het meeste baat hebben bij de interventies.

Effectiviteit van specifieke interventies

Hoewel interventies veel gebruikt worden, is er weinig methodologisch goed effectonderzoek naar zulke interventies. Winslow, Wolchick & Sander (2004) en Rose (2009) bieden in hun overzichtsstudies de beschikbare gegevens over de effectiviteit van specifieke interventies voor ouders en kinderen. Het overzicht van Winslow e.a. is gebaseerd op experimentele of quasi-experimentele studies naar preventieve interventies die gericht zijn op het beperken van de nadelige gevolgen van scheiding bij kinderen. Rose (2009) betrok ook onderzoek van mindere kwaliteit bij haar studie. Van de kindgerichte interventies bleken er twee effectief te zijn. Het *Children of Divorce Intervention Project* en het *Childrens Support Group*. Beide programma's leren kinderen omgaan met stressoren die te maken hebben met ouderlijke scheiding

Het *Children of Divorce Intervention Project* (CODIP) is het meest uitgebreid onderzocht. De oorspronkelijke versie van het *Children of Divorce Intervention Project* bestaat uit 10 bijeenkomsten, is groepsgericht en vindt op school plaats. Later hebben uitbreidingen tot 16 bijeenkomsten plaatsgevonden voor jongere kinderen en kinderen van diverse etnisch-culturele afkomst. Nadruk van het programma ligt op emotionele ondersteuning en vaardigheidsontwikkeling. Tijdens de bijeenkomsten staan het bespreken van aan scheiding gerelateerde gevoelens, leren omgaan met onrealistische percepties en attitudes over de scheiding, en het versterken van copings- en probleemoplossingsvaardigheden van de kinderen centraal. Tijdens de bijeenkomsten leren kinderen probleemoplossingsvaardigheden, communicatievaardigheden en woedebeheersingsvaardigheden om hen te helpen omgaan met de problemen die de scheiding met zich meebrengt. CODIP is aangepast voor kinderen van diverse socio-culturele achtergronden vanaf de kleuterleeftijd tot klas 2 van de middelbare school (8th grade in de Verenigde Staten).

Er zijn vier onderzoeken met een quasi-experimentele onderzoeksopzet naar de effecten van CODIP, waarvan een de effecten op de langere termijn (twee jaar na afloop) bekeek (Pedro-Carroll & Cowen, 1985, Alpert-Gillis, Pedro-Carroll & Cowen, 1989; Pedro-Carroll, Alpert-Gillis & Cowen, 1992; Pedro-Carroll, Sutton & Wyman, 1999).

Alle onderzoeken naar deze interventie laten op de korte termijn positieve effecten zien ten opzichte van controle groepen. Effecten zijn een afname van internaliserend en externaliserend probleemgedrag, verhoogde competentie en verbeterde coping en probleemoplossingsvaardigheden. In een quasi-experimenteel onderzoek twee jaar na afloop van de interventie bleken de effecten voor zowel internaliserende als externaliserende problemen te blijven bestaan (Pedro-Carroll, Sutton & Wyman, 1999).

CODIP is door de Inventgroep (Hermanns, Öry & Schrijvers, 2005) geselecteerd als een veelbelovende vroegtijdige interventie. Naar aanleiding van de aanbeveling van de Inventgroep hebben PI research en TNO de interventie vertaald en bewerkt voor uitvoering in Nederland. De

Nederlandse versie heet *Dappere Dino's* en is gericht op kinderen in groepen 3 en 4 van het primair onderwijs. *Dappere Dino's* is door de Erkenningcommissie Interventies erkend als theoretisch goed onderbouwd.

Childrens support group bestaat uit 14 bijeenkomsten, is ook groepsgericht en vindt op school plaats. Doel is om kinderen emotioneel te ondersteunen; de ouder-kind communicatie te bevorderen; en om cognitief-gedragsmatige vaardigheden aan te leren (waaronder woede beheersing, zelf controle; probleem-oplossen en het identificeren van gedachtes, gevoelens en gedrag die verband houden met de scheiding). In een experimenteel onderzoek onder 8-12 jarigen bleek een afname van zowel internaliserende als externaliserende problemen, pathologie en klinische symptomologie zowel bij de nameting als een jaar na afloop, vergeleken met een gerandomiseerde controle groep (Stolberg en Mahler, 1994 In: Winslow e.a., 2004).

Effecten van oudergerichte interventies

Voor ouders zijn twee er twee typen interventies:

1. Het eerste type is gericht op de ouderlijke rol en probeert ouders te helpen omgaan met het gedrag van hun kinderen, om goed contact met de kinderen te onderhouden en om de samenwerking tussen ouders over belangrijke opvoedingskwesties te bevorderen.
2. Het tweede type richt zich op de individuele aanpassing van de ouder aan de scheiding en niet zozeer op de rol als ouder.

Beide typen interventies worden in groepsverband aangeboden. Beide typen interventies willen daarnaast ouders helpen copingsvaardigheden te ontwikkelen en een ondersteunend netwerk te bieden dat het gevoel van eenzaamheid en isolatie kan doen verminderen. Groepen die gericht zijn op opvoeding en ouder-kind relaties hebben daarnaast een educatieve component en proberen ouders te helpen hun opvoedingsvaardigheden te verbeteren en hun begrip voor de reacties van de kinderen op de scheiding te bevorderen.

Er is minder empirische steun voor de effectiviteit van oudergerichte programma's dan voor de kindgerichte programma's. Sigal, Sandler, Wolchick en Braver (2011) hebben in hun overzichtsstudie de effecten van diverse opvoedprogramma's (parent education programs) die verbonden zijn aan de rechtbank bestudeerd. 14 Onderzoeken van wisselende kwaliteit naar 14 verschillende interventies zijn meegenomen.

Hoewel 'Parent education programs' blijken te voldoen aan een behoefte van ouders en rechtbanken, is er weinig bewijs dat ze erin slagen hun doelen te behalen. Doelen zijn veelal het bevorderen van contact tussen het kind en de uitwonende ouder; het bevorderen van de kwaliteit van ouder-kind relaties; het verminderen van conflicten tussen de ouders; het bevorderen van co-ouderschap en het bevorderen van het welzijn van de kinderen. Er is weinig onderzoek gedaan naar dergelijke programma's. Het onderzoek dat er wel is, kent vele methodologische beperkingen waardoor geen uitspraak gedaan kan worden over de effectiviteit van deze interventies.

Ondanks het gebrek aan bewijs, zijn er aanwijzingen dat als opvoedprogramma's (parent education program) erin slagen het opvoedend handelen van ouders te veranderen zij een significante bijdrage kunnen leveren aan het welzijn van kinderen na de scheiding. Aangetoond is dat de kwaliteit van opvoeden door beide ouders na de scheiding verband houdt met de mate waarin kinderen zich aan de nieuwe situatie aan kunnen passen (Sandler, Miles, Cookston & Braver, 2008; King & Sobolewski, 2006; Fabricius & Lueken, 2007). Uit verschillende gerandomiseerde experimentele onderzoeken met grote steekproeven blijkt verder dat ouders geleerd kan worden om hun opvoedingspraktijken te verbeteren en dat zulke veranderingen leiden tot een afname van psychosociale problemen en middelengebruik onder kinderen en tot een verbetering van hun schoolprestaties (Wolchick e.a., 2002; Wolchik e.a. 2000; Dawson-McClure e.a. 2004; De Garmo & Forgatch, 2005).

Effecten van specifieke interventies

Uit de eerder beschreven overzichtsstudie van Winslow e.a. (2004) bleken twee preventieve interventies gericht op ouders ook effectief te zijn voor de aanpassing van de kinderen. Beide

programma's zijn voor moeders bij wie het kind na de scheiding woont. Het betreft de interventies *Parenting Through Change (PTC)* en het *New Beginnings Program (NBP)*.

Parenting Through Change is een groepsgerichte interventie met 14 bijeenkomsten gericht op het bijbrengen van opvoedingsvaardigheden, zoals niet-dwingende opvoedingsmethoden ('non coercive discipline'), positieve bekrachtiging, toezicht houden en probleemoplossen. Ook leert het moeders negatieve emoties onder controle te houden en om te gaan met interpersoonlijke conflicten (Forgatch & De Garmo, 1999). De interventie bevat ook telefoongesprekken tussen de bijeenkomsten door om het gebruik van opvoedvaardigheden te stimuleren. Waar nodig, zijn ook individuele sessies mogelijk.

In een experimenteel onderzoek met moeders van jongens van 6-10 jaar lieten de jongens minder ongehoorzaamheid ('noncompliance') zien 30 maanden na afloop van de interventie (Martinez & Forgatch, 2001). Bij moeders was een afname van dwingende disciplinerende ('coercive discipline') en een toename van positieve opvoedingspraktijken. Dit verklaarde het effect op de jongens 30 maanden na afloop.

Het *New Beginnings Program (NBP)* is de eerste preventieve interventie voor scheidingskinderen die een methodologisch sterke evaluatie heeft ondergaan met bewijs voor lange termijn effecten op een groot scala van uitkomsten tijdens de adolescentie (Wolchick, West, Westover e.a., 1993; Wolchick e.a., 2000; Wolchick, Sander & Millsap e.a., 2002). Doelstelling van NBP is om psychische problemen bij kinderen te voorkomen. NBP is bedoeld voor moeders met een kind in de leeftijd van 9-12 jaar. Er zijn twee varianten van NBP: een moederprogramma en een moeder-plus-kind programma. Het moederprogramma bestaat uit 11 bijeenkomsten gericht op het verbeteren van de moeder-kind relatie, bevorderen van effectieve discipline, bevorderen van vader-kind contact en het verminderen van de mate waarin kinderen blootgesteld worden aan conflicten tussen ouders en negatieve gebeurtenissen die verband houden met de scheiding. Daarnaast zijn er twee individuele sessies gericht op de afstemming van de ouderschapsvaardigheden op de behoefte van het gezin. Het moeder-plus-kind programma heeft naast de ouderbijeenkomsten ook 11 groepsbijeenkomsten voor kinderen.

Er zijn drie experimentele onderzoeken (RCT's) verricht naar de effecten van NBP, waarvan één gericht was op de effecten op langere termijn (een jaar na afloop). Het eerste onderzoek (Wolchick e.a., 1993) was gericht op moeders met een kind in de leeftijd van 8-15 jaar; het tweede onderzoek (Wolchick e.a., 2000) op moeders met kinderen van 9-12 jaar; het derde onderzoek (Wolchick e.a., 2002) was gericht op moeders en adolescenten van 15 tot 19 jaar. De onderzoeken maakten gebruik van twee experimentele groepen (moederprogramma en moeder-plus-kind programma) en een controle groep waarbij moeders boeken kregen over de effecten van scheiding op kinderen (de zelfstudie groep).

Vergeleken met de controle groep scoorden adolescenten uit zowel het moederprogramma als het moeder-plus-kind programma op de langere termijn significant beter op verschillende uitkomstmaten. De uitkomsten van beide programma's lieten ook op de langere termijn positieve effecten zien op een afname van psychische stoornissen; aantal diagnoses van psychische stoornissen; niveaus van externaliserend probleemgedrag; drugs- en alcohol gebruik; en aantallen seksuele partners. Geen van beide interventies liet effecten zien op internaliserende problemen. Tussen de twee interventies waren wat de effecten betreft geen noemenswaardige verschillen. NBP liet bij gezinnen met een hoger risico op het ontstaan van problemen het meest effect bij de kinderen zien. Het ging daarbij met name om gezinnen waarbij de kinderen bij aanvang een hoge mate van externaliserend probleemgedrag vertonen en waarbij ouders over minder opvoedingsvaardigheden beschikken.

Effecten van mediation

Scheidende ouders die het niet eens kunnen worden over voorgedij en omgangsregelingen maken in toenemende mate gebruik van bemiddeling (mediation) als alternatief voor het langs juridische weg oplossen van de problemen. Mediation wordt gedefinieerd als 'de interventie van een neutrale derde partij die optredend op verzoek van partijen zelf of op verwijzing door een rechter, hen behulpzaam is bij het afbakenen van het conflict, bij het vaststellen van behoeften en wensen van partijen, en bij het bereiken van een acceptabele oplossing voor hun conflict' (Chin-A-Fat, 2004 In: Spruijt, 2010). Bij mediation werken ouders onder begeleiding van een bemiddelaar samen om tot een ouderschapsplan te komen. Voorstanders van bemiddeling stellen dat dit type interventie samenwerking in plaats van concurrentie tussen ouders stimuleert en daardoor tot betere uitkomsten bij de kinderen leidt. Het voorkomt dat kinderen blootgesteld worden aan vervelende en vaak langdurige rechtszaken (Dillon & Emery, 1996).

Kelly (2006 In: Spruijt, 2010) onderscheidt vier doelen van mediation:

1. Ouders helpen om inzicht te krijgen in hun conflicten en te doen beseffen hoe destructief ze zijn voor hun kinderen;
2. Ouders helpen hun relatie na de scheiding te plannen: hoeveel en welk contact willen zij houden?
3. Ouders laten bepalen hoe en waarover zij zullen communiceren na de scheiding;
4. Ouders leren hoe zij na de scheiding zo effectief mogelijk als ouders kunne samenwerken.

Er zijn echter grote verschillen in de manier waarop de bemiddeling vorm krijgt. De duur van de bemiddeling varieert van 2-3 sessies tot 10 sessies. Ook verschillen de interventies in de onderwerpen die tijdens de bemiddeling aan bod komen. In de meeste gevallen gaat het om voogdijschap, omgangsregelingen en alimentatie. Sommigen zijn breder van opzet en helpen bij alles wat met de scheiding te maken heeft, zoals het regelen van financiële zaken en de verdeling van de boedel (Kelly, 1991 In: Dillon & Emery, 1996).

De meta-analyse van Shaw (2010) is de enige die de uitkomsten van onderzoek naar de effecten van mediation systematisch heeft geanalyseerd. Zij vergelijkt de uitkomsten bij ouders die gebruik hebben gemaakt van mediation met die van ouders die via een juridisch proces tot afspraken zijn gekomen. Gemeten uitkomsten zijn de tevredenheid over het proces, tevredenheid over de uitkomsten, emotionele tevredenheid, relatie tussen de partners en begrip voor behoeftes van het kind.

Shaw heeft vijf studies naar mediation geanalyseerd. De drie belangrijkste studies, die volgens Shaw, in diverse artikelen veelvuldig worden geciteerd, zijn die naar het *Charlottesville Mediation Project* (Emery, Matthews & Wyers, 1991), het *Mediation Research Project* (Kelly & Gigy, 1989) en het *Denver Custody Mediation Project* (Pearson & Thoenne, 1988).

Hoewel de vijf gebruikte studies voldoen aan de inclusiecriteria verschillen ze wel in methode van onderzoek, setting van de mediation en zaken die meegenomen zijn in de mediation. Ook verschillen ze in de gebruikte uitkomstmaten voor het onderzoek. De gemiddelde effectgrootte van mediation is $d=0.36$. Dit is een klein tot matig effect. Op de afzonderlijke uitkomstmaten varieerden de effectgroottes tussen 0.34 en 0.67. De grootste effecten zijn gevonden op de relatie tussen de partners (tussen 0.53 en 0.81 gemeten bij drie studies). De overige uitkomsten waren: tevredenheid 0.41, toegenomen begrip voor behoeftes van het kind 0.42, emotionele tevredenheid en tevredenheid met uitkomsten 0.34. Geconcludeerd wordt dat mediation vergeleken met juridische procedures tot betere uitkomsten leidt.

Nederlandse interventies

In de Databank Effectieve Jeugdinterventies zijn twee interventies erkend die zich richten op kinderen die een echtscheiding van hun ouders meemaken. Het betreft de kindgerichte interventies *Kinderen in Echtscheiding Situatie (Kies)* en *Jes! Het Zwolsche Brugproject*. Er zijn vooralsnog geen erkende oudergerichte interventies voor gezinnen in scheiding. Wel worden momenteel voorbereidingen getroffen om 'Family Transitions Triple P' in Nederland te implementeren. Het

gaat hierbij om een variant van het erkende Triple-P opvoedprogramma specifiek voor ouders in scheiding.

Dappere Dino's, *Kies* en *Jes* willen de nadelige effecten van een scheiding op kinderen voorkomen of verminderen en richten zich op kinderen in de basisschoolleeftijd.

Dappere Dino's, gebaseerd op de Amerikaanse CODIP, is een groepstraining voor kinderen in groep 3 & 4 (6–8 jaar) van wie de ouders gescheiden zijn. *Dappere Dino's* creëert een ondersteunende groepsomgeving, waarin kinderen onder begeleiding van speciaal opgeleide trainers en door middel van gesprekken, opdrachten en spelletjes leren omgaan met problemen en emoties rond de scheiding van hun ouders. Het bestaat uit 12 wekelijkse bijeenkomsten voor kinderen en voor ouders een intakegesprek en een facultatieve groepsbijeenkomst (Klein-Velderman, 2013).

KIES is voornamelijk een spel- en praatgroep voor kinderen van gescheiden ouders. Het programma bestaat uit acht bijeenkomsten waarin aan de hand van diverse werkvormen (bijvoorbeeld rollenspel, gesprekken en opdrachten) gewerkt wordt aan herkenning vinden, weer grip krijgen op je eigen leven, hulp in de omgeving activeren en het verwerken van de scheiding. Voor ouders is er een informatiebijeenkomst en een evaluatiebijeenkomst. Het schoolteam kan deskundigheidsbevordering krijgen door middel van een studiebijeenkomst over kinderen in echtscheiding. *KIES* wordt gegeven en begeleid door een speciaal getrainde *KIES* coach (Ince, 2009). Sinds de erkenning van de interventie in 2009 is *KIES* uitgebreid met verschillende modules, deels ook voor andere doelgroepen (bijv. 'het bijzondere kind'). Deze aanvullingen zijn echter (nog) niet meegenomen in het erkenningstraject. Uitgebreide informatie ontbreekt nog over inhoud en mogelijke effectiviteit van deze modules.

In *Jes!* volgen kinderen een cursus van zeven bijeenkomsten waarin zij groepsgewijs vaardigheden leren om voor zichzelf op te komen, inzicht verwerven in zaken die bij een scheiding horen en leren dat meer kinderen dezelfde ervaringen kunnen hebben. Voor de ouders zijn er parallel drie groepsbijeenkomsten waarin zij voorlichting krijgen over de mogelijke invloeden van een scheiding op de ontwikkeling van kinderen. Ook krijgen zij handvatten aangereikt om de scheiding zo goed mogelijk te helpen verwerken (Ince, 2007).

Behalve de bovengenoemde kindgerichte interventies zijn er de laatste jaren diverse interventies in ontwikkeling die zich richten op omgangsbegeleiding na scheiding. Een aantal hiervan zijn momenteel bezig de interventie zodanig te beschrijven en onderbouwen dat het ingediend kan worden bij de erkenningscommissie jeugdinterventies. Voorbeelden hiervan zijn het zogenaamde *Omgangshuis* en de *BOR* (Begeleide Omgang Regeling) projecten van Humanitas. De Raad voor de Kinderbescherming heeft *Ouderschap Blijft* (met jeugdzorgaanbieders en jeugdzorg instelling).

Het *Omgangshuis* is bedoeld voor ouders en kinderen die hulp nodig hebben bij het weer opbouwen van contact tussen het kind en de uitwonende ouder. Door het bieden van een veilige en neutrale plek waar kind en uitwonende ouder elkaar onder begeleiding kunnen ontmoeten wordt toegewerkt naar ongebeleide omgang tussen beiden (Spruijt, 2010).

BOR is voor gescheiden ouders met kinderen tot 12 jaar die problemen hebben bij het maken en uitvoeren van afspraken over de contacten tussen kind en uitwonende ouder. Het doel is dat ouders de omgang van het kind met de uitwonende ouder op eigen kracht kunnen regelen. De aanpak bestaat uit ondersteuning van ouders en kind voorafgaand, tijdens en na het contact. Het kind wordt geholpen bij de overgang van de ene naar de andere ouder, waarbij het eventueel wordt gehaald en gebracht (Spruijt, 2010).

Ouderschap Blijft: Begeleide Omgang en Bemiddeling is bedoeld voor scheidende of gescheiden ouders van kinderen van 0 tot 12 jaar oud waarbij de omgang tussen het kind en de uitwonende ouder niet plaatsvindt of problematisch verloopt. Het doel is dat het kind omgang heeft met de uitwonende ouder volgens de door de ouders overeengekomen afspraken. De methodiek is erop gericht om de communicatie bij de ouders te herstellen en ook het contact en de omgang tussen de uitwonende ouder en het kind. Dit gebeurt op een manier dat het kind loyaal kan zijn naar beide

ouders. Interventies die ingezet worden zijn mediation, motiverende gespreksvoering, een oplossingsgerichte aanpak en het betrekken van het netwerk.

Ouderschap Blijft: module CJG bemiddeling richt zich op ouders die gaan scheiden of gescheiden zijn en hun kinderen in de leeftijd van 0-23 jaar. De methodiek is gericht op bemiddeling tussen ouders om de communicatie te verbeteren en om te komen tot goede afspraken over de zorg en opvoeding, waarbij het belang van het kind centraal staat en het kind zich tijdens en na de scheiding zich zo optimaal mogelijk kan ontwikkelen.

Conclusies

Hoewel kinderen die een scheiding van hun ouders meemaken een verhoogd risico hebben op het ontwikkelen van problemen, zijn deze problemen niet onontkoombaar. Ondanks de vaak ingrijpende veranderingen die een scheiding met zich meebrengt zijn veel kinderen in staat zich goed aan te passen aan de nieuwe situatie. Wanneer kinderen echter blootgesteld worden aan bepaalde risicofactoren kunnen op de langere termijn problemen ontstaan. Het meeste risico lopen kinderen die blootgesteld zijn aan langdurige openlijke conflicten tussen hun ouders waarbij er onvoldoende beschermende factoren (zoals een goede band met minstens een van de ouders) aanwezig zijn om problemen te voorkomen. Voorbeelden van mogelijke problemen zijn gedragsproblemen, emotionele problemen, slechte schoolprestaties en middelengebruik.

Er zijn drie typen interventies voor gezinnen in echtscheiding. Kindgerichte interventies die groepsgevoerd worden aangeboden en voornamelijk op school worden uitgevoerd; groepsgerichte ouderprogramma's en mediation. De groepsgerichte programma's voor de kinderen en voor de ouders zijn vooral gericht op het bieden van sociale steun, vergroten van copingvaardigheden en psycho-educatie. Mediation is voornamelijk gericht op het komen tot afspraken over zaken die met de scheiding te maken hebben (bijv. ouderschapsplan, voogdij).

Goed (recent) onderzoek naar de effecten van interventies voor gezinnen in echtscheiding is schaars. Er zijn ook te weinig overzichtsstudies en meta-analyses waarin de effecten van specifieke interventies systematisch met elkaar vergeleken worden om een uitspraak te kunnen doen over inhoudelijke kenmerken die bijdragen aan de effecten.

Het onderzoek dat er wel is kent vele methodologische beperkingen en richt zich voornamelijk op de vorm van de interventie (bijvoorbeeld groepswork voor kinderen, duur van de bijeenkomsten en groepsomvang) en niet op de inhoud van de interventie (bijvoorbeeld theoretische uitgangspunten, werkvormen en inhoud van bijeenkomsten). Het is dan ook lastig om harde uitspraken te doen over 'wat werkt bij scheiding'.

Op grond van de beschikbare gegevens kan met voorzichtigheid een aantal conclusies getrokken worden:

Kindgerichte interventies

- Kortdurende (maximaal 10 bijeenkomsten), gestructureerde groepsgerichte interventies voor kinderen kunnen helpen bij het omgaan met scheiding.
- Interventies hebben het meest effect als zij binnen de eerste twee jaar na de scheiding worden ingezet.
- Interventies gericht op kinderen van 9-12 jaar laten het meeste effect zien.
- Het Amerikaanse *Children of Divorce Intervention Project* is het meest uitgebreid onderzocht en laat positieve effecten zien op onder andere, copingvaardigheden, probleemoplossingsvaardigheden en externaliserende en internaliserende problemen. Een Nederlandse bewerking hiervan is de erkende interventie *Dappere Dino's*.
- In Nederland zijn drie erkende groepsgerichte interventies voor kinderen: *Dappere Dino's*, *Kies en Jes!*

Oudergerichte interventies

- Er is weinig bewijs dat interventies voor ouders erin slagen hun doelen te behalen.

- Wel zijn er aanwijzingen dat als een interventie erin slaagt het opvoedend handelen van ouders te veranderen dit een significante bijdrage kan leveren aan het welzijn van de kinderen en dat psychosociale problemen bij kinderen hierdoor kunnen afnemen.
- Het *New Beginnings Program* is het meest uitgebreid onderzocht met methodologisch goed onderzoek. Deze interventie laat op de langere termijn bij kinderen positieve effecten zien op onder andere externaliserende problemen, middelengebruik, en een aantal psychische stoornissen. Zogenaamde hoog risico groepen hebben het meeste baat bij de interventie.
- In Nederland zijn er nog geen erkende interventies voor ouders om problemen die te maken hebben met scheiding te voorkomen of te verminderen.

Mediation

Vergeleken met juridische procedures gericht op het komen tot afspraken tussen ouders laat mediation vooral betere uitkomsten zien op de relatie tussen de partners, begrip voor behoeftes van kinderen en tevredenheid over het proces.

Bronnen

Alpert-Gillis, L.J., Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1989). The Children of Divorce Intervention Program: Development, implementation and evaluation of a program for young urban children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 583-589.

Amato, P. & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-Analysis. *Psychological Bulletin*, 110, 26-46.

Amato, P.R. (2001). Children of divorce in the 1990's: An update of the Amato & Keith meta-analysis. *Journal of Family Psychology*, 15, 3, 355-370.

Dawson-McClure, S.R., Sandler, T.N., Wolchick, S.A. & Millsap, R.A. (2004). Risk as a Moderator of the effects of prevention programs for children from divorced families: A six year longitudinal study. *Journal of Abnormal Psychology*, 32, 175-190.

DeGarmos, D.S. & Forgatch, M.S. (2005). Early development of delinquency within divorced families. Evaluating a randomized preventive intervention trial. *Developmental Science*, 8, 229-239.

Dillon, P.A. & Emery, R.E. (1996). Divorce mediation and resolution of child custody disputes: Long term effects. *American Orthopsychiatric Association*, 66(1).

Driel, M., van (2003). *Verklarende woordenlijst voor evidence-based medicine*. 2de herziene druk. Gent: minerva.online beschikbaar op: http://www.minerva-ebm.be/articles/nl/woordenlijst/woordenlijst_ebm_26-4-04.htm#LM

Fabricius, W.V. & Luecken, L.J. (2007). Post-divorce living arrangements, parent, conflict and long term physical health correlates for children of divorce. *Journal of Family Psychology*, 21, 195-205.

Grych, J.H. & Fincham, F.D. (1992). Interventions for children of divorce: Toward greater integration of research and action. *Psychological Bulletin*, 192, vol. 111, no. 3, 434-454.

Hermanns, J., Öry, F. & Schrijvers, G. (2005). *Helpen bij opgroeien en opvoeden: Eerder, sneller en beter. Een advies over vroegtijdige signalering en interventie bij opvoed- en opgroei problemen*. Utrecht: InventGroep

Ince, D. (2009). *Databank Effectieve Jeugdinterventies: beschrijving 'KIES - kinderen in echtscheidingsituaties'*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload op 22-12-2011 van www.nji.nl

Ince, D. (2007). *Databank Effectieve Jeugdinterventies: beschrijving 'Jes! Het Zwolsche Brugproject'*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload op 22-12-2011 van www.nji.nl

Kelly, J.B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 39:8, august 2000.

King, V., & Sobolewski, J.M. (2006). Nonresidential fathers' contributions to adolescent well-being. *Journal of Marriage and Family*, 68, 537-557.

Klein-Velderman (2013). *Databank Effectieve Jeugdinterventies: beschrijving 'Dappere Dino's'*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload op 20-03-2013 van www.nji.nl

Martinez, C.P. & Forgatch, M.S. (2001). Preventing problems with boys' noncompliance: Effects of a parent training intervention for divorcing mothers. *Journal of Consulting Clinical Psychology*, 69 (3): 416-428.

Pedro-Carroll, Alpert-Gillis, L.J., & Cowen, E.L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *Journal of Primary Prevention*, 13, 115-130.

Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An investigation of the efficacy of a school-based intervention program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 53(5), 603-611.

Pedro-Carroll, J.L., Sutton, S.E. & Wyman, P.A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology review*, 28, 467-476.

Rose, S.R. (2009). A review of effectiveness of group work with children of divorce. *Social work with groups*, 32:222-229, 2009.

Sandler, I., Miles, J., Cookston, J., & Braver, S. (2008). Effects of father and mother parenting on children's mental health in high and low conflict divorces. *Family Court review*, 46, 282-296.

Shaw, L.A. (2010). Divorce mediation outcome research: A meta-analysis. *Conflict Resolution Quarterly*, vol. 27, no. 4.

Sigal, A., Sandler, I., Wolchik, S. & Braver, S. (2011). Do parent education programs promote healthy postdivorce parenting? Critical distinctions and a review of the evidence. *Family Court Review*, vol. 49, no. 1, 2011, 12-139.

Spruijt, E. & Kormos, H. (2010). *Handboek Scheiden en de kinderen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Stathakos, P. & Roehrl, B. (2003). The effectiveness of intervention programmes for children of divorce: A meta-analysis. *International Journal of Mental Health Promotion*. Vol. 5 issue 1, February 2003.

Winslow, E.B., Wolchick, S.A. & Sander, I. (2004). Preventive interventions for children of divorce. *Psychiatric Times*, vol. 21, no. 2.

Wolchick, S.A., West, S.G. & Sandler, I.N. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68 (5): 843-856.

Wolchick, S.A., West, S.G., Westover, S. et. al. (1993). The Children of Divorce Parenting Intervention: Outcome evaluation of an empirically based program. *American Journal of Community Psychology* 21(3), 293-331.

Wolchick, S.A., Sandler, I., Millsap, R., Plummer, B., Greene, S., Anderson, E., Dawson-McClure, S., Hipke, K & Haine, R. (2002). Six-year follow-up of preventive interventions for children of divorce. *The Journal of the American Medical Association (JAMBA)*, 288 (15):1874-1881.